

Egy népi festő groteszk hagyatéka 1676-ból

VILHELM Károly az Élet és Tudomány 1978-as évfolyamában (422 skk.) hasonló címmel ismertette *Festett famennyezetek. Alakos ábrázolások a XV–XVIII. századi erdélyi templomokban* c. kis könyvének (Bukarest, 1975) a háromszáz éves tancsi (Maros–Torda m.) famennyezettel foglalkozó fejezetét. Annak idején a Kelemen Lajos-émlékkönyv ismertetése során (AntTan, 1958, 303.) nem tértünk ki külön a gelencei mennyezetkaszettákra, mint az erdélyi szász „virágos reneszánsz” becses emlékeire és a figurális ábrázolások nehézségére; akkori mulasztásunkat most egy érdekes tancsi ábrázolásból adódó kérdés megbeszélésével pótoljuk.

Az 1676-ban készült mennyezet minden valószínűség szerint Parajdi Illyés János munkája. Az illető „Odvahely székben” lakó mesterről Kelemen Lajos feltételezte, hogy görögkeleti templomok festésével is foglalkozott; így kerülhetett a puritán református templomba nemcsak Ádám és Éva, Noé bárkája és „az Noé galambjának példája”, az „angyal”, a kétfarkú tengeri szörnytől elnyelt Jónás vagy a kígyófarokban végződő parázna „Babilonia”, hanem egyebek közt a sasmadáron lovagló Nagy Sándor alakja is. (A csillagok jelzik, hogy „Sándor” égi tájakon kalandozik.) Kelemen Lajos feltételezését Vilhelm Károly helyesnek találta, „elsősorban a formai megoldások miatt, melyek szoros rokonságban vannak az ikonfigurák stilizáltságával” (11.). Tény, hogy a festő vajmi keveset törődött a „különbem sem következetes képtilalommal” és figuráit merészen egy „más felfogású művészetből kölcsönözte.” Arra a kérdésre, hogy „mit keres ez a hadvezér a virágos mennyezetben”, Vilhelm egyszerű magyarázatot ad: „A festő valamilyen okból megkedvel egy idegen elemet”, ezt „képzeteletben olyan hevesen díszíti fel és alakítja át saját egyénisége szerint, hogy már nehezen tud ellenállni a tulajdonképpeni megfestés kényszerének... A tematika másodlagossá válik. Nem a híres hadvezér vallásosan misztifikált alakját látjuk, hanem egyfajta népi kedélyességgel körülölelt alakot, aki... felpattan a népmesék madarára... és száguld egyet a csillagos égen” (11.). Vilhelm szerint „festőink nem sokat törődtek a vallásos lelkekkel, inkább a körülöttük csetlő-botló emberekről mintázták típusaikat. Lehet, hogy éppen a falu egyik kikapós menyecskejéről festik a babiloni »bűnös nőt«, és »Bakus« vérbő alakja is talán egy korhely tancsi legényt formáz” stb.

Ennyire azért nem egyszerű a tényállás. Illyés János feltehetőleg csakugyan ismerte a görögkeleti ikonokat, amelyeknek ábrázolásai hosszú századokra visszatekintő mintakönyvek sablonjait követik. Jól ismerjük például a görög filozófusok és írók galériáit, amelyekről azok a „hellének” néznek le a hívekre, akik már nem különböznek a zsidóktól (Kol. 3,11; Gal. 3,28; I Kor. 12,13; Ap. csel. 10,35), nem tekintendők pogánynak, hanem bennük is munkálkodott a λόγος σπερματικός (Ps.-Iust., Apol I, 46), és bölcsességük nem okvetlenül bolondság (I Kor. 1,19–25). Így szerepelhetnek az ortodox templomokban a görög bölcsék a legváltozatosabb csoportosításban: Platón (akárhányszor a szentek glóriájával), Apollóniosz, Szolón, Arisztotelész, Plutarkhosz, Thuküdidész, Kheilón, sőt Thulész, a legendás egyiptomi király. De előfordul még „Omiosz” is (Szent Miklós társaságában), mint ahogy Kis-Ázsia némely közösségében Szent Akhilleuszt is prófétaként tisztelték. (Minderről lásd N. A. BEES, *Darstellungen altheidnischer Denker und Autoren in der Kirchenmalerei der Griechen, Byz.-neugriech. Jahrb.*, 4 [1923], 107 skk.; V. GRECU,

Darstellungen altheidn. Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes, Bull. de la Sect. hist. de l'Acad. Roum., 11 [1924], 1 skk.; A. v. PREMIERSTEIN, *Griechisch-heidnische Weissen* usw., Festschr. der Nat.-bibl. Wien, 1926, 647 skk.)

Külön lapra tartozik Arisztotelész, akinek ábrázolása mellett fel-feltűnik a „cár” megjelölés, V. Grecu (*i. h.*, 26) szerint feltehetőleg azért, mivel a néphagyomány a par excellence *basileus* (azaz Nagy Sándor) társaságában tartotta számon. Ebben az összefüggésben ismertette Grecu az 1620-ból való román „Alexandria” (vagyis Nagy Sándor-regény) egyik epizódját, amelyben Nagy Sándor lakomára hívja kíséretének előkelősegeit: Arisztotelészt ülteti a fő helyre, és valamennyi *patriárka fölé* rendeli (*i. h.*, 26, 3, utalással N. CARTOJAN feldolgozására: *Alexandria in lit. romaneasca*, Buc., 1922, 32).

Maga az égető Nagy Sándor szerepel ugyan az ortodox templomokban is (vö. A. GRABAR, *Images de l'ascension d'Alexandre en Italie et en Russie: L'art de la fin de l'antiquité*, I, [Paris, 1968.] 293 skk.), „a népmesék madarára felpattanó falusi legény” ábrázolása mégis aligha származtatható a görögkeleti ikonfestészet tematikájából. Származtatható viszont a szerte a világon – így nálunk is – elterjedt Nagy Sándor-regényből és végső soron igenis „a híres hadvezér vallásosan misztifikált alakjából.” Az L-változat szövegét idézzük (II, 41,8, ed. v. THIEL): A világ végét kereső Nagy Sándor az igazságot szeretné megtudni, ezért két hatalmas madarat három napig éheztet, majd egy járomszerű alkalmatosságot köttet a nyakukra; ő maga egy tehénbőrből készített kosárba telepszik, kezében egy hosszú dárdával, amelynek a hegyére lómáját szúrat. A madarak kapnának a máj után, de persze nem érik el, közben mindig magasabbra repítik utasukat. Fent a szédítő magasban egy szárnyas alak figyelmezteti: „Alexandrosz, a földi dolgokat el nem foglalnál (vagy: fel nem fogván) az égieket kutatod?” Nagy Sándor megborzadva tekint le a szerű nagyságú földre és a földet kígyó alakjában körül folyó tengerre, és „az égi gondviselés akarata szerint” holtra váltan leereszkedik.

Parasztibb nyelven ugyanezt olvashatta Illyés János a magyarul is közkézen forgó népkönyvek valamelyikében (talán a Heltai-féle Sándor-regényben; Haller János *Hármas históriája* néhány évvel később, 1682-ben jelent meg), amelyekben griffmadarak viszik a magasba a világbíró király szekerét, mígnem „az isteni erő” gátolja a feljebb jutásban – hogy aztán meg a tenger fenekére szálljon a telhetetlen. *Postquam cuncta vastanti defuere terrae, mare scrutatur...* – alkalmazhatnók Nagy Sándorra Tacitus Calgacusának vádjait.

A telhetetlen hódító alakját az irodalmi hagyomány sokféleképpen színezte. Érdekes példáját találtuk ennek a színezésnek egészen váratlan helyen: Fáy András *Eredeti meséiben és aforizmáiban* (Bécs, 1820, 61.), ahol is Arisztotelész „egy temérdek kidöntött fát mutat az alexandriai kertben Nagy Sándornak.” Mikor a hódító „öszveont szemöldökkel” kérdi, hogy ki meré ezt tenni, a királyi tanító mintegy tükörben mutatja a gyászos háborúskodások következményeit: a vastag gyökerek az ország nagyjai, a gyökérszálacskák a földművesek, a levelek a kézi mesterségek, a virág a szelíd békeesség, a gyümölcs a lakosok boldogsága – a döntő fejsze pedig, melyet Sándor már oly sok szép fa gyökerére vetett, a „kényből hordozott” háború, s íme most is „a scythákra indul”. Hiába a mester kérése: „érdekeltetve hökkent meg, mégis tovább mene a hiú, a hajthatatlan”. Fáy András (vagy forrása) alkalmasint Curtius Rufus öreg szkítájának bölcsességét (VII 8,12–30) formálta „eredeti mesévé”. (Vö. 8,14: *tu ignoras arbores magnas diu crescere; una hora exstirpari?*)

A Genovában tanító Fáj Attila, akinek a Fáy-mese ismeretét köszönöm (vö. *Sagotråd för normandkungar*, Fenix, Tidskrift för humanism, Stockholm, 1983/7–8, 155, 8. j.), az otrantói székesegyház híres padlómozaikjának értelmezése során (*Albero allegorico per i re*, Conoscenza religiosa, 1983/3, 292 skk., különösen 297.) kiemelte a szerteágazó óriásfa ábrázolásainak a szemlélők elé táruló első – nyilván fontosnak érzett – tanulságát: a 12. század Dél-Itáliájának normann urai ne legyenek oly meggondolatlanul nagyravágyók, mint Nagy Sándor, a bizánci császároknak – pogánysága miatt korántsem mindenben elismert – őse, aki griffek vontá szeke­rén égi magasságokba tört. (Vö. Curt. Ruf., IV, 10,3: *caelum vanis cogitationibus petere*.) A hübrisz tüzelte a vágyát (azt a bizonyos *pothoszt*), akárcsak a bizánci utódokét, távoli világok meghódítására. De Barbarossa Frigyes terjeszkedő politikája is hová vezet? (A nagyszabású mozaik „programja” az 1160-as években készült.) A választ – intő példát – a Babel tornyát építők csúfos kudarca szemlélteti.

Közbevetőleg: Fáj Attila a II. János Páltól „képes enciklopédiának” (*i. h.*, 301: *enciclopedia per immagini*) mondott csodálatos otrantói mozaikköltemény gondos interpretációjában kétszer is kitér a hagyományos hónap-ábrázolásoknak az adott kontextusba illő jelentésére és a márciust megszemélyesítő földművessel mindkét alkalommal a tavaszi olvadás sarát tisztítja le a talpáról (298: *gratta il fango dalla pianta del piede*; 306: *si pulisce i piedi*). Valójában a hellénisztikus időkre visszavezethető tövishúzó-motívum („*Spinario*”) sajátos megjelenítésével van dolgunk. (Vö. B. I., *Spinus evellere*, AntTan, 1970, 224 skk.; Fáj A. utólag C. A. WILLEMSSEN értelmezésére hivatkozott: *L'enigma di Otranto: Il mosaico pavimentale... nella Cattedrale*, Roma, 1980, 51.)

De a kiindulásul szolgáló primitív erdélyi ábrázolás magyarázatában akár még messzebb is kalandozhatunk, időben és térben egyaránt. Nagy Sándor égi repülésének keleti előzményeként Van Thiel (az L-változat kiadásának kommentárjában, 188.) az Etanáról szóló babiloni elbeszélésre utal, amelynek hőstét a megmen­teséért hálás sas viszi fel a hátán Anu, majd Istar égébe, de Etana az égi magassá­gokból végül is hordozójával együtt lezuhan, kísérlete – mint Ikaroszé – kudarcba fullad. (Vö. H. GRESSMANN, *Altorientalische Texte zum Alten Test.*, Berlin, 1926², 235 skk.) Az ókori keleti, de főképpen a középkori írásos és képzőművészeti hagyomány páratlanul gazdag tárházát vonultatta fel a közelmúltban Chiara SETTIS-FRUGONI (*Historia Alexandri elevati per griphos ad aerem: Origine, iconografia e fortuna di un tema*, Bull. Ist. Stor. Ital. per il Medio Evo, Studi Storici, fasc. 80–82, Roma, 1973). Ehhez az áttekinthetetlenül szövevényes hagyományhoz fűzött érdekes, de nem mindenben ellenőrizhető észrevételeket R. MERKELBACH (*Mythische Episoden im Alexander-roman*, Festschr. K. Doerner, II, [Leiden, 1978,] 602 skk.) és a világhó­dító makedón király fantasztikus égberepülési próbálkozását a perzsa királyszen­telési szertartás egyik – rejtélyes – mozzanatával hozta összefüggésbe. Aiszkhü­losz *Agamemnónjának* görög nézői a nagykirály életét szabályozó kultikus előírás­ok közül annyit sejtettek, hogy bíborszőnyegen jár, és lába sohasem érintheti a földet (Ag. 906 skk., Ed. FRAENKEL kommentárjával). Azt közönséges perzsa han­landó sem tudhatta (vö. Plut., Artax. 3), hogy a felavatandó uralkodó valóságos mennybemeneteli *drómenont* hajtott végre. Merkelbach a szórványos és jórészt későbbi adatokból (például Kai Kavusnak Firdausinál olvasható égi útjából) és a főleg Ch. Settis-Frugonitól összehordott képzőművészeti ábrázolásokból próbálta rekonstruálni a szertartás során megjátszott mitikus cselekvényt; ezt egészítettük ki (MTA I. OK, 1982, 109 skk.) a párizsi nagy varázspapirusz „Mithrasz-liturgiá-

jának" *apathanatismos*-leírásával, továbbá a Hérodotoszi Perdikkasz háromszor megismételt „napmerítésével” (Hérod. VIII, 137 skk.) stb. De Nagy Sándor sas-fogatát Héphaisztión babiloni máglyájának sas-ábrázolásaival kapcsolatban (Diod. XVII, 115,3) már A. DIETERICH is említette (*Eine Mithrasliturgie*, 1923³, 184.).

Valóban messzire kalandoztunk a vidéki székely mennyezetfestő groteszkeknek mondott Sándorától. Kérdéses, hogy itt beszélhetünk-e a nagy makedón alakjának vallásos misztifikálásáról; biztos, hogy nem kereshetünk benne uralkodóknak szóló allegorikus sugalmazást, mint a tudós Pantaleone presbyter otrantói mozaikrengetegében – átgondolt vallásos vagy politikai koncepcióról nem is beszélve. Elégedjünk meg a szerény eredménnyel: Parajdi Illyés János mester az 1670-es évek tántorgó Erdélyében a maga eszközeivel és ismereteivel járult hozzá a templomba járó hívek épüléséhez, egyebek közt a népi képzeletben is élő Nagy Sándor-alak megjelenítésével. Bizonyára akadtak köztük, akik a Sándor-regényből emlékeztek a király nagyratörésére és a ponyva legvégén olvasható tanulságra: „Akinek tegnap nem volt elég a széles világ, ma megelégszik négy singnyi földdel...” (A Sándor-regény strassburgi ősnymtatványában: *heri totus non sufficiebat ei mundus, hodie quattuor solae sufficiunt ei ulnae*; a Király Györgytől idézett Székelyudvarhelyi Kódexben „két seng föld”. Nagy Sándor a Haller-féle *Hármaskönyv* második részének példabeszédeiben is többször szerepel, mesterével együtt.)

Borzák István

Egy Sterne-fordítástöredék feledésbe merült szerzője

Laurence Sterne korai magyarországi recepcióját Fest Sándor követi nyomon nagyon részletesen.¹ Ő hivatkozik egy korabeli ismeretlen fordításra, amely a Kedveskedőben jelent meg 1824-ben: „[Sterne] *Tristram Shandy*jéből fordít valaki egy kis mutatóványt (Kedveskedő, 1824, I, *Szeretőzésre tanogató levél Aglegények számára*. Sterne Lőrincz, ánglus humorista írónak illy című Románjából: *Tristram Shandy*, vol. VI. ***).”² A töredékben Walter Shandy levelét olvashatjuk Toby bátyjához; a levél az asszonyokkal való bánásmódhoz – nevezetesen özvegy Wadman-né meghódításához – ad értékes tanácsokat.

A névtelen fordítással kapcsolatban több kérdés kínálkozik: milyen kiadásból készülhetett a fordítás, ki fordíthatta, és miért ezt a részt választotta a fordító? A kiadásra vonatkozó kérdés rögtön az alcím kapcsán felmerül. Az alcím szerint ugyanis az idézett rész a hatodik kötetben található, valójában azonban a *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman* nyolcadik kötetének 34. fejezetéből vett részletről van szó.

Fest Sándor utal egy bécsi angol nyelvű Sterne-kiadásra, amelyet több magyar író is ismerhetett: az első kötetében található Sterne-életrajzot Döbrentei Gábor

¹ Fest Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Bp., 1917, 100–104 (Értekezések a Nyelv- és Széptud. Köréből, XXXIII, 7).

² *I. m.*, 103.